

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.1.17>

ПОНЯТТЯ ТА ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВОНАСТУПНИЦТВА

Круглик Валерій Володимирович,

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Статтю присвячено дослідженню аспектів юридичної природи інституту процесуального правонаступництва в цивільному процесі, визначенню поняття цивільного процесуального правонаступництва, вивченню підстав його виникнення. Під час дослідження сформовано поняття «цивільне процесуальне правонаступництво», «підстави цивільного процесуального правонаступництва» та «зміст цивільного процесуального правонаступництва». Проаналізовано праці українських науковців та їх підхід до визначення поняття «цивільне процесуальне правонаступництво».

Практики та сучасні цивілісти часто використовують категорію правонаступництва з метою пояснення правових процесів, які можуть не мати нічого спільного з правонаступництвом.

У цивільному законодавстві правонаступництво направлене на врегулювання правовідносин, наслідком яких є припинення прав та обов'язків однієї особи та виникнення такого самого за змістом прав та обов'язків в іншій особі.

Як і заміна неналежної сторони, процесуальне правонаступництво, означає зміну наявного складу учасників спору. Процесуальне правонаступництво можна визначити як заміну сторони чи третьої особи в спірних або встановлених судом правовідносинах внаслідок зміни суб'єктів права або обов'язку в матеріальних правовідносинах. Сторона може припинити брати участь у судовому процесі через різноманітні причини, однак процесуальне правонаступництво настає тільки за умови, коли має місце правонаступництво в матеріальних правовідносинах. Процесуальне правонаступництво має певні ознаки, які залежать від статусу учасника процесу, сукупністю процесуальних прав та обов'язків, якими наділені сторони. Процесуальне правонаступництво можливе тільки тоді, коли правонаступник доведе суду та іншим учасникам процесу наявність у нього права на набуття процесуального становища суб'єкта, якого він має намір замінити. Процесуальні правонаступники набувають усіх нереалізованих процесуальних прав попередника на час вступу до справи і, з огляду на принцип диспозитивності, можуть вільно їх реалізувати й розпоряджатися ними.

Ключові слова: цивільне процесуальне правонаступництво, підстави виникнення цивільного процесуального правонаступництва, правонаступник, правопередник.

Kruglyk Valerii. Concept and legal nature of procedural succession

The article is devoted to the study of aspects of the legal nature of the institute of procedural succession in civil procedure, the definition of the concept of civil procedural succession, and the study of the grounds for its occurrence. In the course of the study, the author formulates the concepts of "civil procedural succession", "prerequisites for civil procedural succession" and "content of civil procedural succession". The works of Ukrainian scientists and their approach to defining the concept of "civil procedural legal succession" are analyzed. Practitioners and modern civilists often use the category of succession to explain legal processes that may have nothing to do with succession. In civil law, succession is aimed at regulating legal relations which result in the termination of the rights and obligations of one person and the emergence of the same in terms of the rights and obligations of another person. Like the replacement of an improper party, procedural succession means a change in the existing composition of the parties to the dispute. Procedural succession can be defined as a replacement of a party or a third party in disputed or established by the court legal relations due to a change in the subjects of law or duty in material

legal relations. A party may cease to participate in the trial for various reasons, but procedural succession occurs only if there is succession in material legal relations. Procedural succession has certain features that depend on the status of the participant in the process, the totality of procedural rights and obligations vested in the parties. Procedural succession is possible only when the successor proves to the court and other participants in the process that he has the right to acquire the procedural position of the subject whom he intends to replace. Procedural successors acquire all unrealized procedural rights of the predecessor at the time of entry into the case and, based on the principle of dispositivity, can freely implement and dispose of them.

Key words: *Civil procedural succession, grounds for civil procedural succession, successor, predecessor.*

У сучасних умовах здійснення правосуддя важливим аспектом принципу «доступ до правосуддя» є дотримання судами основних завдань та засад цивільного процесу.

Завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд та вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Суд й учасники судового процесу зобов'язані керуватися завданням цивільного судочинства, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі [1].

Норми інституту процесуального правонаступництва є не досить досконалыми, що призводить до формування суперечливої судової практики щодо цивільно-процесуального правонаступництва. З огляду на це, зазначений інститут досі привертає увагу науковців та практиків.

Процесуальне правонаступництво стало об'єктом дослідження багатьох українських науковців, серед них: С. С. Бичкова, В. В. Валах, А. О. Гелич, В. Ф. Жаренко, В. І. Пушай, І. В. Спасибо-Фатєєва, С. Я. Фурса, Є. І. Фурса та інші. Також питанням дослідження цивільного процесуального правонаступництва займалися П. Ф. Єлісейкін, В. В. Комаров, С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, Ю. С. Червоний, Д. М. Чечот, М. С. Шакарян, М. Е. Штефан, М. К. Трешніков та інші. Утім, роботи вищезазначених науковців присвячені переважно визначенню поняття процесуального правонаступництва та дослідженню підстав матеріального правонаступництва, які спричиняють правонаступництво процесуальне.

Незважаючи на наукові праці, питання передумов та підстав цивільного процесу-

ального правонаступництва потребують ретельних наукових досліджень та конкретизації відповідно до великої кількості матеріальних правовідносин, що перебувають в активному русі та є передумовами для них. Цей інститут цивільного процесуального права, поряд з іншими, має достатньо суперечностей та неоднозначних моментів, тому привертає увагу.

Цивільний процесуальний кодекс України не містить законної дефініції «процесуального правонаступництва». Відповідно до статті 55 ЦПК України в разі смерті фізичної особи, припинення юридичної особи, заміни кредитора чи боржника в зобов'язанні, а також в інших випадках заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір, суд залучає до участі в справі правонаступника відповідної сторони або третьої особи на будь-якій стадії судового процесу. Усі дії, вчинені в цивільному процесі до вступу правонаступника, обов'язкові для нього так само, як вони були обов'язкові для особи, яку він замінив судом [1]. Аналізуючи зміст статті 55 ЦПК України, процесуальне правонаступництво можна визначити як вибуття сторони або третьої особи (правопопередника) у відносинах матеріального права, щодо яких виник спір, та, відповідно, залучення правонаступника сторони або третьої особи на будь-якій стадії судового процесу судом [1]. Проаналізувавши п. 28 ч. 1 ст. 353 та ст. 442 ЦПК України, вбачається, що такі науковці, як С. Я. Фурса, Є. І. Фурса [2, с. 173] та В. В. Комаров [3, с. 82], отожднюють цивільне процесуальне правонаступництво із заміною сторони у справі або сторони виконавчого провадження. Інші процесуалісти, враховуючи юридичну природу процесуального правонаступництва, його передумови, суб'єктний склад та зміст, формують на основі цього різні підходи до розуміння юридичної природи

процесуального правонаступництва. Так, В. В. Валах уважає, що змішування процесуального правонаступництва з правонаступництвом у матеріальному правовідношенні є неточним та хибним, оскільки наявність останнього завжди є лише підставою і не завжди є передумовою для процесуального правонаступництва [4, с. 56]. С. В. Васильєв під переходом процесуальних прав та обов'язків від сторони або третьої особи до іншої через перехід до останньої суб'єктивних матеріальних прав розуміє юридичну природу процесуального правонаступництва [5, с. 81]. Загалом, процесуальна теорія та судова практика поділяють процесуальне правонаступництво на два види: повне (універсальне) та часткове (сингулярне). Так, у разі смерті фізичної особи, припинення юридичної особи, яка є стороною в справі настає повне (універсальне) правонаступництво. Відповідно, у матеріальних правовідносинах стороною стає спадкоємець/ці громадянина (спадкове правонаступництво), правонаступник юридичної особи, а отже, може бути процесуальним правонаступником у справі. Отже, правонаступник набуває усі права та обов'язки правопередника та займає його місце в усіх цивільно-процесуальних відносинах, де останній був учасником [6, с. 132].

Щодо юридичної природи процесуального правонаступництва науковці зазначали: процесуальне правонаступництво – це перехід процесуальних прав та обов'язків від однієї особи, яка в процесі є стороною або третьою особою, до іншої у зв'язку з переходом до неї суб'єктивних матеріальних прав. «Процесуальне правонаступництво – це заміна в процесі особи, що є стороною, іншою особою з переходом до неї всіх процесуальних прав та обов'язків», – зазначає В. В. Комаров [7, с. 82]. С. Я. Фурса та Є. І. Фурса визначають процесуальне правонаступництво, як заміну сторін або третіх осіб (правопередників) іншою особою (правонаступником) у разі вибуття з процесу суб'єкта спірних чи встановлених судом правовідносин [8, с. 173]. Ю. С. Червоний процесуальним правонаступництвом пропонує вважати заміну осіб, що є сторонами, третіми особами, фізичних і юридичних осіб, стосовно яких відкрито цивільну справу,

іншими особами внаслідок переходу до них суб'єктивних прав чи обов'язків [9, с. 96].

Суть цивільного процесуального правонаступництва полягає в тому, що одна особа – правонаступник продовжує участь у судовому процесі, замінюючи собою правонаступника (позивача, відповідача), тобто займає його процесуальне становище й, відповідно, набуває всіх його прав та обов'язків. Підставою для заміни сторони правонаступником є правонаступництво в спірному або встановленому рішенням суду матеріальних правовідносин. Така ситуація може скластися в разі смерті громадянина, який брав участь, наприклад, як позивач у цивільному судочинстві. Якщо в померлого були спадкоємці, до них у порядку правонаступництва перейдуть усі матеріальні права й обов'язки. Правонаступництво в матеріальних правовідносинах є підставою для заміни вибулого позивача спадкоємцями (або одним з них), тобто підставою для процесуального правонаступництва. Але в наведеному прикладі заміна відбудеться за умови виявленого спадкоємцями бажання вступити в процес. Якщо ж померлий громадянин брав участь як відповідач, то правонаступник буде залучений у процес судом. У разі вибуття з процесу сторони – юридичної особи підставою процесуального правонаступництва буде її реорганізація. Ліквідація юридичної особи тягне припинення її існування без переходу прав та обов'язків у порядку правонаступництва до інших осіб.

Підставою процесуального правонаступництва може бути не тільки загальне (універсальне) правонаступництво матеріальних прав і обов'язків, а й одиничне (сингулярне) правонаступництво, коли від однієї особи до іншої переходить окреме суб'єктивне право (відступлення вимоги) або окремий юридичний обов'язок. Цивільне процесуальне правонаступництво, на відміну від цивільного правонаступництва, може бути тільки загальним (універсальним), оскільки правонаступник повністю замінює собою попередника в усьому обсязі його процесуальних прав і обов'язків. Цивільне процесуальне правонаступництво допускається в усіх стадіях цивільного судочинства [10, с. 47–48].

С. С. Бичкова звертає увагу на те, що у визначенні юридичної природи про-

цесуального правонаступництва та формулюванні дефініції названого процесуального інституту слід ураховувати такі фактори: 1) передумова процесуального правонаступництва – безспірний перехід суб'єктивного права та (або) обов'язку від однієї особи до іншої в матеріальному праві; 2) одним із суб'єктів такої заміни (правопопередником) у матеріальному праві має бути особа, яка є стороною або третьою особою в цивільному процесі; 3) зміст процесуального правонаступництва – це перехід до правонаступника всіх процесуальних прав та обов'язків правопопередника. Зазначає також, що на відміну від правонаступництва в матеріальному праві, цивільне процесуальне правонаступництво завжди є загальним, універсальним і виключає можливість одночасної участі в справі (щодо конкретної позовної вимоги) і правопопередника, і правонаступника [11].

Отже, при визначенні юридичної природи процесуального правонаступництва слід виходити з того, що процесуальне правонаступництво має своєю передумовою безспірний перехід суб'єктивного права та (або) обов'язку від однієї особи до іншої в матеріальному праві. Одним із суб'єктів такої заміни (правопопередником) у матеріальному праві має бути особа, яка є стороною або третьою особою в цивільному процесі. Зміст процесуального правонаступництва становить перехід до правонаступника всіх процесуальних прав та обов'язків правопопередника [12].

Отже, процесуальне правонаступництво визначається як заміна відповідної сторони в спірному чи встановленому судом правовідношенні в разі її виходу з цивільної справи. Підставами процесуального правонаступництва є: смерть фізичної особи при правовідносинах, у яких допускається правонаступництво; припинення, реорганізація юридичної особи; заміна кредитора чи боржника в зобов'язанні, інші форми переходу прав та обов'язків від однієї особи до іншої. Процесуальний правонаступник набуває весь обсяг процесуальних прав та обов'язків, які мав його попередник. Усі дії, вчинені в цивільному процесі до вступу правонаступника, обов'язкові для нього так само, як вони були обов'язкові для особи, яку він замі-

нив. Крім того, правонаступники набувають усіх нездійснених і нереалізованих прав попередника на час вступу до справи та, виходячи з принципу диспозитивності, можуть вільно ними розпоряджатися.

Процесуальне правонаступництво є похідним від матеріального та впливає з юридичних фактів правонаступництва (заміни сторони в матеріальному правовідношенні її правонаступником). З огляду на це, для вирішення судом питання про процесуальну заміну сторони в справі необхідна наявність відповідних первинних документів, які підтверджують факт вибуття особи з матеріального правовідношення та перехід її прав та обов'язків до іншої особи – правонаступника. На цьому у своїй постанові наголосив Верховний Суд у складі Касаційного господарського суду при розгляді справи № 910/11702/18 від 13 квітня 2021 року [13].

Проте в юридичній та судовій практиці є випадки, коли матеріальне та процесуальне правонаступництво здійснити неможливо, коли відповідні правовідносини тісно пов'язані з особою суб'єкта або самим рішенням суду, встановлено, що матеріальні правовідносини тісно пов'язані з особистістю сторони (це, наприклад, позови про відновлення на роботі, про розірвання шлюбу, про стягнення аліментів та інші) [14, с. 427]. У таких випадках цивільне процесуальне правонаступництво не допускається. Це, зокрема, підтверджується висновком Касаційного цивільного суду Верховного Суду зробленим у постанові від 14.02.2022 по справі № 2-4744/11 щодо задоволення заяви про перегляд заочного рішення про розірвання шлюбу та його скасування, закриття провадження у справі через значний проміжок часу й після смерті сторони в спорі, де неможливе правонаступництво, без наміру відновлення сімейних відносин в силу смерті однієї зі сторін, не може вважатися виправданим при обставинах, що істотно змінилися з часу ухвалення відповідного рішення (одруження позивача з іншою жінкою, народження дитини в іншому шлюбі та смерть позивача). Так, за умови, що сторона знає про смерть іншої сторони у справі, де правонаступництво є неможливим, як і відновлення сімейних відносин, поведінка сторони, яка заявила

після спливу значного проміжку часу про перегляд заочного рішення з формальних підстав, є зловживанням процесуальними правами [15].

Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у своїй постанові № 1522/12471/12 від 08 вересня 2021 року зазначив, що по своїй суті процесуальне правонаступництво – це заміна сторони або третьої особи іншою особою (правонаступником) у зв'язку з вибуттям із процесу відповідного суб'єкта, за якої до правонаступника переходять усі процесуальні права та обов'язки правопередника, і він продовжує в цивільному судочинстві участь останнього. Підставами процесуального правонаступництва можуть бути лише юридичні факти, які виникли під час судового провадження у справі, а не до його початку. Процесуальне правонаступництво тісно пов'язане з матеріальним правонаступництвом, оскільки воно може мати місце в тих випадках, коли права та/або обов'язки одного із суб'єктів спірного матеріального правовідношення внаслідок тих чи тих юридичних фактів переходять до правонаступника. При цьому незалежно від підстав матеріального правонаступництва процесуальне правонаступництво допускається лише після заміни сторони в матеріальних правовідносинах. У частині першій статті 514 ЦК України регулюються відносини між первісним кредитором і новим кредитором та визначається, який саме обсяг прав та на яких умовах переходить до нового кредитора. Тобто частина перша статті 514 ЦК України присвячена саме матеріальному правонаступництву, а не процесуальному [16].

Сучасні дослідження джерел римського права показали, що найдавнішою підставою заміни осіб у зобов'язанні було універсальне правонаступництво в результаті спадкування. Поряд з універсальним правонаступництвом римське право виді-

ляло і так зване сингулярне (*successio singularis*), сутність якого полягає в наданні особі окремих прав без покладення на неї обов'язків. Це правонаступництво відбувалося у двох історичних формах: цивільна форма сингулярного наступництва, яка називалася легат (*legatum*), і загальнонародна форма – фідейкоміс (*fideicommissum*). Сутність обох цих форм становить розпорядження спадкодавця, яке вигідне для третьої особи й має бути обов'язково виконане спадкоємцем. У праві Юстиніана ці форми були об'єднані в окремий інститут [17, с. 200].

Висновок. Під процесуальним правонаступництвом можна розуміти вибуття в цивільному процесі під час судового розгляду сторони або третьої особи (правопередника) у відносинах матеріального права, щодо яких виник спір, та залучення судом правонаступника відповідної сторони або третьої особи на будь-якій стадії судового процесу. Залучення правонаступника відповідної сторони або третьої особи можливо здійснити в суді загальної юрисдикції, апеляційному та Верховному Суді. У теоретико-практичному аспекті передумовами цивільного процесуального правонаступництва є беззаперечний перехід прав та обов'язків від правопередника, що був стороною або третьою особою у справі до правонаступника в матеріальних правовідносинах.

Суб'єктний склад учасників цивільного процесу з моменту відкриття провадження у справі до постановлення судового рішення може неодноразово змінюватися. Такі зміни можуть виникати в результаті цивільного процесуального правонаступництва, яке має на меті виконання завдань цивільного судочинства та реалізацію його основних засад, тому є перспективним подальше наукове дослідження питань співвідношення матеріального та процесуального правонаступництва в цивільному процесі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40–41, 42. ст. 2 .
2. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України : станом на 14 лют. 2024 р. / С. Я. Фурса та ін.; заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : КНТ, 2006. Т. 1. 912 с.
3. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути. Комаров В. В., Гусаров К. В., Сакара Н. Ю. та ін.; за ред. В.В. Комарова. Харків : Право. 2016. 848 с.

4. Валах В.В. Доктринальне та правозастосовче визначення підстав процесуального правонаступництва. *Право і суспільство*. № 6 (2). 2015. С. 53–57.
5. С. В. Васильєв. *Цивільний процес : підручник*. Київ: Алерта, 2019. 506 с.
6. Гелич А. О. Класифікація видів правонаступництва в цивільному праві. *Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації української держави : матеріали VII Міжнарод. конф. (Київ, 18–19 травня 2017 р.)*. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2017. С. 132–133.
7. Комаров В. В. *Цивільне процесуальне право України : Харків, Основа, 1992*. 416 с.
8. *Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України : станом на 14 лют. 2024 р. / С. Я. Фурса та ін.; заг. ред. С. Я. Фурси*. Київ : КНТ, 2006. Т. 1. 912 с.
9. Червоний Ю. С. *Цивільний процес України : підручник*. Київ : Істина, 2007. 392 с.
10. *Цивільне право та процес: підготовка до іспиту. Частина друга : навч. посіб. / кол. авт. [Резворович К. Р. (кер.), Юнін О. С., Юніна М. П. та ін.]*. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2020. 216 с.
11. Мельниченко А.В. Цивільне процесуальне правонаступництво: актуальні питання : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 16 грудня 2022 р.) / за заг. ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Фенікс, 2022. С. 112–117.
12. Соломаха К. С. *Поняття правонаступництва у цивільному процесуальному праві. Актуальна юриспруденція*. URL: <https://legalactivity.com.ua/index.php>. (дата звернення: 14.02.2024 р.).
13. *Постанова Верховного Суду від 13 квітня 2021 р. у справі 910/11702/18. Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96926745> (дата звернення 14.02.2024).
14. Стовп'юк Н. А. *Процесуальне становище правонаступника у цивільному процесі. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні : матеріали V Міжнародної наук.-практ. конф. (Чернівці, 29 жовтня 2021 р.)*. Чернівці : 2021. С. 426–428.
15. *Постанова Верховного Суду від 14 лютого 2022 р. у справі № 2-4744/11. Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/103525086> (дата звернення: 14.02.2024).
16. *Постанова Верховного суду від 08 вересня 2021 року у справі №1522/12471/12. Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99555862> (дата звернення: 14.02.2024).
17. Борисова В. І., Баранова Л. М. *Основи римського приватного права: Підручник*. Харків : Право. 2008. 226 с.